

Л.У. Селібірава (Горкі)

ЗВЯЗАНЫЯ ЁЊІКАЛЬНЫЯ КАРАЊІ Ё СІСТЭМЕ СУЧАСНАГА БЕЛАРУСКАГА СЛОВАЎТВАРЭЊНЯ

У сістэме сучаснага беларускага словаўтварэньня пэўнае месца належыць звязаным унікальным каранёвым марфемам, ці ўнірадыксоідам. Звязаны ўнікальны карань у складзе невытворнага слова можа выдзяляцца толькі шляхам супастаўленьня гэтага слова са словамі аднатыпнай структуры (параўн.: *буж-анін-а* і *сал-анін-а*).

Асаблівасцю слоў са звязанымі ўнікальнымі каранямі з'яўляецца тое, што яны не ўваходзяць у склад словаўтваральных гнёздаў як вытворныя словы, аднак самі могуць утвараць словаўтваральныя гнёзды і быць іх вяршыняй (напрыклад, ад слова *каліна* ўтвораны прыметнік *калінавы*, назоўнік *каліннік*; аналагічная з'ява назіраецца ў лексемах *рабіна* (*рабінавы*, *рабіннік*), *журавіны* (*журавінавы* і *журавінны*, *журавіннік*), *маліны* (*малінавы*, *маліннік*), *брусніцы* (*бруснічны*, *бруснічнік*), *клубніцы* (*клубнічны*, *клубнічнік*), *суніцы* (*сунічны*, *сунічнік*), *яблык* (*яблычны*, *яблыневы*). Як бачым, вышэйадзначаныя звязаныя ўнірадыксоіды вычляняюцца ў члянмых невытворных словах, што з'яўляюцца спрадвечна беларускімі зменнымі агульнаўжывальнымі лексемамі.

Калі ўнікальны афікс вылучаецца ў выніку ўстанаўленьня суадносін вытворнага слова, што змяшчае дадзены афікс, з яго ўтваральным, а семантыка ўнікальнага афікса вызначаецца з улікам яго семантычных аналагаў сярод неўнікальных афіксаў, то звязаны ўнікальны карань можа быць выдзелены такім чынам толькі ў тым выпадку, калі ён знаходзіцца ў структуры складанага слова.

Прыкладзём прыклады: *прайм-тайм*, *більдапарат*, *брашпіль* (амонім – нескланяльны назоўнік *бра*), *брэйд-вёмпел*, *ва-банк* (амонім – прыназоўнік *ва*), *гакаборт*, *дрэс-код*, *дысугаз*, *касхалва* (амонімы – прыметнік *кас-ы*, назоўнікі *кас-а* і *кас-а*), *круйс-пеленг*, *круйт-камера*, *кунсткамера*, *курносы* ('з кароткім і задзёртым носам' [2, Т. 2, с. 759]) (параўн. *каратк-а-ног-і* – 'з кароткімі нагамі' [2, Т. 2, с. 639]), *лапавухі* ('з вялікімі адтапыранымі вушамі' [2, Т. 3, с. 20]) (параўн.: *вялік-а-галов-ы* – 'з вялікай галавой' [2, Т. 1, с. 600]), *мізансцэна*, *лаўн-тэніс*, *настуран*, *падзішэх*, *пёрлінь*, *спардэк*, *ток-шоу* (амонім – назоўнік *ток* у значэннях 'энергія' і 'будынак' [2, Т. 5, кн. 1, с. 494]), *тытэстар* (амонім – асабовы займеннік *ты*), *флюгельгорн*, *цапанлак*, *штырбарт* (амонім – назоўнік *штыр* з паметай «спецыяльнае» [2, Т. 5, кн. 2, с. 407]), *белабрысы* ('у якога беля бровы, вейкі і валасы' [2, Т. 1, с. 363]) (параўн.: *чарн-а-бров-ы* ('у якога чорныя бровы' [2, Т. 5, кн. 2, с. 298]), *штокверк*, *туальдэно́р*, *фрыкасе́*, *то́плес* (амонім – назоўнік *лес*), *банкно́ты* (амонім – назоўнік *но́т-а*), *кільсан* (амонім – назоўнік *сан* (званне)), *бэбісітар* (амонім –

назоўнік *сіта́р* (музычны інструмент), *фрыццёр* і некаторыя іншыя. Часткі запазычаных слоў такога тыпу адносяцца да ўнікальных каранёў. Так, гэта прэпазіцыйныя і постпазіцыйныя (у адносінах да неўнікальнага караня) звязаныя ўнікальныя карані ў структуры складаных слоў, што з'яўляюцца ў пераважнай большасці запазычанымі зменнымі агульнаўжывальнымі лексічнымі адзінкамі.

Значэнне такіх звязаных ўнікальных каранёвых марфем у некаторых выпадках таксама можа вызначацца з апорай на іх семантычныя аналагі сярод неўнікальных каранёў. Слова, у якіх адна з частак «радыксойдная, з фразеалагізаванай семантыкай», можна разглядаць як лексічныя адзінкі, што ўтвораны шляхам складання неўнікальнага і ўнікальнага кампанентаў, прычым апошняму надаецца частка лексічнага значэння складанага слова.

Семантыка адзінкавых каранёў пазбаўлена канкрэтнасці, рэчыўнасці, што звычайна ўласціва свабодным, паўтаральным каранёвым марфемам, таму заканамерна, што «сэнсавы змест ўнікальных каранёў (асноў) у сувязі з іх абсалютнай звязнасцю можа быць вызначаны са значнай доляй прыблізнасці і абагульненасці» [4, с. 48].

Калі ў іншамоўных каранях у структуры складаных слоў адсутнічае якое-небудзь афіксальнае значэнне і немагчыма знайсці семантычныя аналагі сярод афіксаў сучаснай беларускай мовы, але можна падабраць сінонімы сярод неўнікальных каранёвых марфем (параўн., напрыклад, адзінкавыя і рэгулярныя карані ў словах *кардэбалёт* і *шбу-балёт*, *пін-код* і *шпрыхкод*), то ў такім выпадку адзінкавыя часткі класіфікуюцца як ўнікальныя карані.

Такім чынам, звязаныя ўнікальныя каранёвыя марфемы функцыянуюць у складзе члянімых невытворных слоў, а таксама ў структуры складаных слоў, пераважна іншамоўнага паходжання. У складаным слове такія ўнірадыксоіды ў адносінах да неўнікальнага караня могуць знаходзіцца ў прэпазіцыі ці, наадварот, постпазіцыі, а таксама некаторыя з іх могуць мець амонімы сярод неўнікальных лексем.

У лінгвістычнай літаратуры прадстаўлены яшчэ адзін падыход да вылучэння звязаных ўнікальных каранёў, сутнасць якога заключаецца ў наступным: ўнікальныя карані таксама, як і ўнікальныя афіксы, падзяляюцца на ўнікальныя па форме і ўнікальныя па значэнні. Найбольш поўна і выразна сутнасць гэтага падыходу выкладзена М.М. Янцанецкай [4]. Так, даследчыца лічыць адзінкавымі па форме карані ў словах *брусн-ік-а*, *перепён-к-а* і інш. Гэтыя словы, як правіла, дзеляцца на дзве часткі: 1) карань і 2) суфікс. Лексемы такога тыпу звычайна разглядаюцца як ўнікальныя ў цэлым. Сутнасць такіх ўнікальных каранёвых марфем даследчыца тлумачыць тым, што карань не можа быць суаднесены з іншымі яго фармальнымі варыянтамі, паколькі іх няма ў мове наогул. Таму ўнікальныя карані адрозніваюцца ад з'явы фармальнага вар'іравання

кораня (*Данія – дацкі*). Такія карані ёсць і ў беларускай мове: *брусь-іц-ы, перапён-к-а*.

Сэнсавы змест звязанай унікальнай каранёвай марфемы можна выявіць на фоне іншых слоў таго ж словаўтваральнага тыпу, у якіх матывавальныя сувязі добра прасочваюцца. Напрыклад, значэнне слова *чарніцы* ‘чорныя ягады’, матывавальная аснова якога выражае колер, дае магчымасць разумець слова *брусьніцы* як ‘чырвоныя ягады’.

Больш выразна значэнне ўнікальнай па форме асновы можа быць вызначана ў прэфіксальных утварэннях. Гэта звязана з тым, што прэфіксы валодаюць больш канкрэтным значэннем (у параўнанні з суфіксамі), і таму іх словаўтваральныя сувязі, што характарызуюць рады аднапрэфіксальных утварэнняў, з большай верагоднасцю сведчаць пра тоеснасць (сінанімічнасць) значэнняў звязаных з імі асноў. Далучэнне адной і той жа прыстаўкі да розных утваральных асноў па законе валентнасці магчыма толькі пры наяўнасці агульнага з ёю значэння ў кожнай з гэтых асноў. Гэта агульнае значэнне і можа разглядацца як значэнне фармальна адзінкавай асновы. Напрыклад, супастаўленне ў беларускай мове: *даканіць – дабіць, разарыць – разбурыць* дае магчымасць семантычна атаясамліваць асновы *бі-ць – *кані-ць, бурі-ць – *ары-ць*. Параўн. адпаведныя рускія пары: *доконать – добить, разорить – разбурить* і іх «матывавальныя» асновы *би-ть і *кони-ть, бури-ть і *ори-ть*. На гэтым прынцыпе заснавана ўжыванне прэфіксальных дзеясловаў з «невядомымі» каранямі ў гутарковай мове: *адчыкрэжыць (разм.) (адрэзаць) (параўн. отчекрежить), заціюкаць (разм.) (заітурхаць) (параўн. затюкать)* і інш.

Тым не менш і ў прэфіксальных, і ў суфіксальных утварэннях у аднолькавай меры адсутнічае фармальна замацаванасць матывавальных сувязей паміж «утваральным» і «вытворным» словам, таму што ўтваральнай адзінкі (у адзінстве яе формы і зместу), у прынцыпе, няма. Слова такога тыпу блізкія да з’явы, што называецца суплетыўным словаўтварэннем (бел. *урач – лячыць*, руск. *прачка – стіраць*), якое па сваёй сутнасці «словаўтварэннем» не з’яўляецца.

Як ужо адзначалася вышэй, акрамя ўнікальных па форме каранёў, вылучаюцца карані, унікальныя па значэнні. Унікальныя па значэнні каранёвыя марфемы – гэта такія карані, што ўжываюцца толькі ў спалучэнні з аднымі і тымі ж афіксамі і не могуць рэалізаваць сваё значэнне ў іншым афіксальным акружэнні пры наяўнасці фармальна тоесных, але розных па семантыцы неўнікальных каранёў у іншых словах. Да адзінкавых па значэнні ў рускай мове, напрыклад, адносяцца каранёвыя марфемы ў словах *огорышить, сморозить, раздракочить, насобачиться, расквасить, встрескаться* і інш. (параўн. бел. *агарышыць, змарозіць (разм.), раздракочіць (разм.), насобачыцца (груб., фам.), расквасіць (разм.), утрэскацца (разм.)*). Гэтыя карані маюць у іншых словах фармальныя аналагі, але адрозніваюцца ад іх значэннем: параўн.,

напрыклад, *насаба́чыца* ('налаўчыца, прывыкнуць што-н. рабіць' [2, Т. 3, с. 303]) і *саба́ка*; *ага́рошыць* ('уразіць, здзівіць чым-н. нечаканым; ашаламіць' [2, Т. 5, кн. 2, с. 511]) і *га́рох*.

Словы з унікальнымі па значэнні каранямі адлюстроўваюць так званае семантычна нематываванае словаўтварэнне, «пры якім адбываецца найвышэйшая ступень фразеалагізацыі вытворнага слова, што парушае прынцыпы двухбаковай (фармальна-семантычнай) словаўтваральнай матываванасці» [4, с. 53]. Атрымліваецца, што спецыфіка семантычна нематываванага словаўтварэння заключаецца ў семантычным адасабленні вытворнага слова ад утваральнага.

Некаторыя даследчыкі адзначаюць пэўную ступень і асобы характар матываванасці такіх лексічных адзінак. У прыватнасці, Л.В. Рацыбурская словы з унікальнымі па значэнні каранямі з пункта погляду наяўнасці ў іх матывацыі падзяляе на дзве групы: «Да першай групы адносяцца словы, у якіх побач з фармальнай яшчэ захоўваецца семантычная сувязь з іх этымалагічнымі ўтваральнымі, – гэта словы з фразеалагічнай (*насаба́чыца*) і метафарычнай або блізкай да яе (*ага́рошыць*) матывацыямі; да другой групы адносяцца словы, у якіх адсутнічае семантычная сувязь з іх этымалагічнымі ўтваральнымі (*раскв́асіць*), – гэта словы нематываваныя» [1, с. 153–154].

Як бачым, пытанне пра чляннасць слоў з унікальнымі па значэнні каранямі вырашаецца ў залежнасці ад пытання пра іх матываванасць. Калі чляннасць слова ставіць у залежнасць ад яго матываванасці, то чляннымі варта лічыць толькі словы з фразеалагічнай або метафарычнай матывацыяй, дзе яшчэ захоўваецца семантычная сувязь з іх былымі ўтваральнымі. Але тады такія карані ўжо нельга лічыць унікальнымі па значэнні. Словы са страчанай семантычнай матывацыяй нельга лічыць чляннымі, і, адпаведна, выдзяленне семантычна ўнікальнага караня ў іх немагчыма. У большасці выпадкаў выдзяленне каранёў, унікальных па значэнні, магчыма толькі тады, калі чляннасць слова не ставіць у залежнасць ад яго матываванасці.

Літаратура

1. Рацыбурская, Л.В. Унікальныя морфемы в современном русском языке : учеб. пособие / Л.В. Рацыбурская. – М. : Прометей, 1998. – 166 с.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т., 6 кн. / пад агульнай рэд. К.К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). – Мінск : БелСЭ, 1977–1984.
3. Шакун, Л.М. Словаўтварэнне : вучэбны дапаможнік для філалаг. фак. ВДУ / Л.М. Шакун. – Мінск : Выш. школа, 1978. – 128 с.
4. Янценецкая, М.Н. Семантические вопросы теории словообразования / М.Н. Янценецкая. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1979. – 242 с.